

МРНТИ 18.41.51.

Р. Жұмаділова¹

¹Казахская национальная консерватория им. Курмангазы
(Алматы, Казахстан)

ДӘСТҮРЛІ ӘНШІЛЕРГЕ ДАУЫС ҚОЮ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйін

Мақалада автор қазақ ұлттық вокал өнерін зерттейді. Ертеден бкл өнер ауызша түрде белгілі. Қазақ ұлттық ән өнері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатыр. Бірнеше дәстүрлі ән мектептері барын білеміз. Арқа өнер мектебі, Жетісу, Батыс және т.б Дәстүлі орындаушылар классикалық және опералық орындаушылардан ерекшеленеді. Физиологиялық табиғи диапазонымен, дауысының қуатымен, тембрімен, дауыс бояуымен. Дәстүрлі ән өнерін сақтау үшін әншілерімізді сақтау керек. Дәстүрлі мектептер Қазақ ұттық консерваториясында жиырма жылдан бері жұмыс істеп келеді. Автор дәстүрлі әншілердің дауыс қоюын, туденттерге арналған техникалық дағдыларды және дәстүрлі музыка кафедрасы жайында сөз қозғайды. Қазақ музыкатануында дәстүрлі ән өнеріне арналған ғылыми-теориялық еңбектер жоқ. Алайда бөлек шыққан авторлық жұмыстар жетерлік. А.Нұғмановтың «Қазақтың әншілік дәстүрі», «Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері» монографиялық жинақтары, Б.Тлеухан, Р.Несіпбайдың «Исполнительская специфика казахского народно-профессионального искусства пения» еңбегі. Қазақ ұлттық ән өнерінің зерттелуі қазақ музыкатануындағы өзекті саланың бірі болып қала бермек.

Тірек сөздер: ұлттық музыка, дауыс қою, музыка, оқу барысы.

Р. Жумадилова¹

¹Казахская национальная консерватория им. Курмангазы
(Алматы, Казахстан)

РЕКОМЕНДАЦИИ К ПОСТАНОВКЕ ГОЛОСА ПЕВЦОВ НАРОДНОГО ПЕНИЯ

Аннотация

Предметом исследования данной статьи является казахское традиционное вокальное искусство, издавна существующее в устной форме. Традиционное казахское пение передавалось из поколения в поколение, так существуют несколько традиционных школ, в числе наиболее крупных автор называет Аркинскую, Жетысуйскую, Западную школы. Народные певцы значительно отличаются от классических и оперных исполнителей, что заключается в физиологически естественном диапазоне, мощности и специфической тембральной окраске. Главным условием для сохранения традиции казахского пения являются сами исполнители, также традиционная вокальная школа уже более двадцати лет существует в Казахской национальной консерватории. Автор описывает особенности и процесс постановки голоса для развития вокально-технических навыков студентов кафедры народного казахского пения. В настоящее время в казахском музыковедении нет фундаментальных научно-теоретических исследований по традиционному песенному искусству, однако существуют отдельные работы, в числе которых сборник-монография А. Нугманова «Қазақтың әншілік дәстүрі», «Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері» Б. Тлеухана, «Исполнительская специфика казахского народно-профессионального искусства пения» Б. Тлеухана и Р. Несипбай. Таким образом исследование традиционного казахского вокального искусства является одной из наиболее актуальных проблем казахстанского музыкознания.

Ключевые слова: народно-профессиональное искусство, казахское народное пение, вокально-технические рекомендации.

R. Zhumadilova¹

¹*Kurmangazy Kazakh National Conservatory
(Almaty, Kazakhstan)*

RECOMMENDATIONS TO THE VOICE TRAINING OF FOLK SINGERS

Abstract

In this article the author explores the Kazakh traditional vocal art, which exists in oral form for many centuries. Traditional Kazakh singing was passed down from generation to generation, there are several schools of traditional singing, among the largest ones are Arkin, Zhetysu, and Western schools. Folk singers significantly differ from classical and operatic performers, which consists in physiologically natural range, power and specific timbral coloration. The main condition for preserving the tradition of Kazakh singing is the singers themselves, as well as the traditional school of song creation that for more than twenty years exists in the Kazakh National Conservatory. The author describes the features of traditional vocal art and the process of voice-training for the development of vocal and technical skills for students of the Kazakh folk singing department. At present there is no fundamental scientific and theoretical research on traditional song art training in Kazakh musicology, but there are some works, including a collection A. Nugmanov's monograph "Kazaktyn anshilik dasturi" and the article "Kazakutyn kasibi vokaldy onerinin keybir erekshelekteri" by B. Tleukhan, "Performing specificity of Kazakh national-professional singing art" by B. Tleukhan and R. Nesipbai. Thus, the study of traditional Kazakh vocal art is one of the most pressing problems of the Kazakh musicology.

Key words: folk-professional art, Kazakh folk singing, vocal-technical recommendations.

Сан ғасырлық тарихы бар қазақтың халық әндері мен халық композиторларының әндері ұрпақтан-ұрпаққа ауызекі таралып, жаңа заманға қаймағы бұзылмай тау бұлағының суындай сынғырлап таза жетті. Көңілдің хошын, жүректің сырын, адамзат баласының қуанышы пен қайғысын қарапайым халық әнімен жеткізу бздің тегіміздің дарындылығын көрсетсе керек. Кезінде орыс саяхатшысы Г. Потанин «Бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай» деп баға берген халқымыздың халық әнінде үлкен сыр жатыр.

Ал жас зерттеуші А. Ұ. Күзеубай ұлттық өнерпаздар жайында : «Қазақтың төл тума өнері ауыздан ауызға тарап, ХХІ ғасырдың төріне классикалық музыканың талап-талғамына төтеп беретін небір дарабоз, орны бөлек дәстүрлі әнші орындаушыларымен оздырды» деп жазады [1].

Адам баласы тал бесіктен жер бесікке түскенше әуелетіп ән салып, жан-дүниесінің тылсым сырын сыртқа шығарған, оны тыңдап отырған тыңдаушы да сол әуенге балқып, жаны жадыраған, келешекке үлкен үмітпен көз тастаған.

Кешегі Ақансері, Біржан Сал, Мұхит, Мәди, Естай мен Үкілі Ыбырайдың өнерін бізге жеткізген Әміре Қашаубаев, Жүсіпбек Елебеков, Ғарифолла Құрманғалиев, Қали Байжанов, Манарбек Ержановтар болса, Осы дарындардың ізін басып, шәкірт атанған Қайрат Байбосынов, Жәнібек Кәрменов, Қажыбек Бекбосынов, Бекболат Тілеуханов сынды әншілер өздері де соңынан шәкірт ерткен жақсы ұстаздар.

Осы орайда біз ХХ ғасырдың ірі тұлғасы, аса көрнекті ақын С. Торайғыровтың ән турасында айтқан пікіріне жүгінсек «...біздің қазақ ән құмар халық... Біреу қолына домбыра ұстап ән сала бастаса, ойдағы-қырдағысы жиналып, сегіздегі бала, сексендегі шалына дейін қалмай қамалап, айтшы-айтшылап, жанын жағасына келтіреді. Бара- бара сол әндег ірух сүйегіне сіңеді, құлағында қалады », – деген [2, 294]. Осындай ерекшелігі бар ұлттық өнер, соның ішінде ұлттық ән салу үлгісі әлі де болса зерттеуді қажетсінуде. Бұл жайында А. Күзеубай: «Дәстүрлі әншінің дауысын тәрбиелеу мәселелеріне байланысты еліміздің мандай алды өнер ошақтарында жүрген дәстүрлі әншілер мен консерватория және академия сынды оқу орындарында сабақ беретін ұстаздардың дәстүрлі вокалды педагогикалық әдістемелік оқу-құралы, оқытудағы әдіс-тәсілдері, дәстүрлі вокалға дауыс қою жайында жарияланған еңбектері, мақалалары жоқтың қасы.

Бұл мәселелерге байланысты Қазақтың ұлттық дәстүрлі вокалын ғылыми – теориялық, ғылыми – практикалық жағынан зерттеу бүгінгі күннің ең басты өзекті мәселесіне айналуға» деп жазады [2, 294]. Сонымен қатар мақалада автор Ә. Нұғыманованың «Қазақтың әншілік дәстүрі» ғылыми монографиялық жинағы [3], Б. Тлеуханның «Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері» [4], Б. Тлеухан, Р. Несіпбайдың «Исполнительская специфика казахского народно-профессионального искусства пения» [5] ғылыми еңбектердің және ғылыми мақалалардың бар екенін жазады. Аталған еңбектерді қарастыра келе автор дәстүрлі вокал педагогикасы қазақ топырағында толық шешуін таппай қалғанын, әлі күнге дейін ғылыми теориялық жағынан бекітілмегенін және толықбір арнайы еңбек болып жарияланбағанын жайында жазады.

Кезінде Республикалық эстрада-студиясында дәстүрлі ән орындау мектебі болса, міне, бүгінде жиырма жылдан астам Ұлттық консерваторияда арнайы халық кафедрасы ашылып, жақсы мамандар тәрбиеленіп жатыр. Оған дәнекерші ұстаз. Менің өзімдік сан жылғы әдістемем талабы бар жас өнерпаздарды жақсы орындаушы болуына ықпал әрі мүмкіндік жасау. Әдістемедегі негізгі мақсат табиғи дарынмен келген болашақ әншілердің дауыс мүмкіндігін ашып, кәсіби әнші болып қалыптасуына бірден-бір атсалысып жүрген ұстаздардың бірімін. Осы мақаламда өзімнің көп жыл бойғы ұстаздық еңбегімдегі түйген ойымды, тәжірибемді қағазға түсіруді жөн көріп отырмын.

Дәстүрлі әншілік өнер Арқа, Жетісу, Батыс және бірнеше арнайы мектептерге бөлінеді. Дәстүрлі әншілік өнер орындалу ерекшеліктері, айтылу мәнерімен қоса өзінің иірім – нақышы жағынан сан алуан. Осыған байланысты дауыс қою ерекшеліктері дәстүрлі әншінің табиғи жаратылысына байланысты болып келеді. Анығырақ айтқанда, ол әнші үнінің табиғи диапазоны, күші, тембрлік бояуы, үні және физиологиялық дауыс мүмкіншіліктері ескерілу керек. Алдымен әнші болу үшін дауыс керек. Екіншіден тыңдау қабілеті ерекше жетілген болуы керек. Әнші ең алдымен өз дауысының қай топқа жататындығын және ерекшелігін білу керек. Ерлер мен әйелдер дауысы жоғары, ортаңғы, төменгі болып үш топқа бөлінеді. Әйелдер-сопрано, меццо сопрано, дисконт және контральто деп бөлінеді. Ерлер дауысы-бас, баритон, тенор деп бөлінеді.

Дауыстың тембріне қарап анықтаймыз. Дәстүрлі әншіге дауыс қою кезінде ең алғаш дәріс беру, дауыс аппаратының құрылысын, тіл, жақ, ерін, көмей, көк ет (диафрагма) қандай қызмет атқаратындығын түсіндіру керек.

Дауыс игерудің алғашқы дәрістері:

1. Ауызды дұрыс аша білуі;
2. Тілдің орналасуы;
3. Дем алу, тыныс алу процесі туралы білуі;
4. Дауыстың тек бет перде (маска) арқылы өтуіне жаттығулар жасау керек.

Әнші ән айтқанда дауыс қуысын реттеп беретін дауыс сіңірлерінің қатысы өте зор. Дауыс сіңірі дегеніміз – музыка тілімен айтқанда «голосовая связка» дегенді білдіреді. Дауыс сіңірлері – ол музыкалық аспаптардың «ішегі» тәрізді ұзынды-қысқалы, жуанды – жіңішкелі болып келіп, соған сәйкес әр түрлі дыбыстар шығарады.

Дауыс тембріне әсер ететін тағы да бір екінші құрал-табиғи резонатор болып табылатын жұтқыншақ, маңдай қойнауы, кеңсірік қуысы, қатты таңдай, жұмсақ таңдай, мұрынның қоршауы, көкірік қуысы, бас сүйегі сияқты басқа да мүшелер жатады.

Дәстүрлі әншілер техниканы меңгеру үшін, дикция мен дем алу (тыныс), тіл, жақ, көмекей, ерін аппараттарын игеріп, вокалдық жаттығулар арқылы дыбысты қалыптастыру керек. Ол үшін: *а, э, и, о, у, м, н* дыбыстарын қолданған жөн.

Табиғат берген дарын бола тұрса да, вокалдық техниканы игеріп алған жөн болады. Дауысты дұрыс бағытта қалыптастыру, тәрбиелеу үшін белгілі бір комплексті жаттығулар болады.

Дәстүрлі әншілердің опералық және классикалық әншілерден дауыс қою ерекшеліктеріне орай көп айырмашылығы бар. Опера әншілерінің дауысы зор тынысты, кең, диапазоны үлкен болуы керек, олардың дауыстарын академиялық бағытта тәрбиелейді, яғни дауыстарын тұйық, жасырынқы күйде (прикрытый, округленный) қойылады. Ал дәстүрлі әншілерге дауыс қою үшін, ашық дауыс мәнері қолданылады. Әнші дауыс қою кезінде домбырасымен сүйемелдей алмайтындығына қарай жаттығу кезінде біраз қиыншылықтар туындайды. Әнші мен ұстаз тек қана тыңдау арқылы дауыс аппаратының қозғалыс қызметі арқылы бақылау қажет. Ал бақылау тек қана сырттан емес, әнші өзін-өзі сезіп бақылай алатын халде болу керек.

Дәстүрлі әншілерге дауысты игеру үшін аса бір қажетті дыбысты резонаторға қалай бағыттау жайына келейік. Ән айтқанда ауыз аздап қана ашылып, еріннің шеңберінен тек қана үстінгі тіс аздап көрініп тұруға тиіс. Ол кезде көмей шеңбері тілдің түбін байқауға мүмкіндік жоқтығын алдын – ала айнаға қарап тұрып, ауызды мүмкіндігінше ашып, таңдай шымылдығы қалай ашылып, жабылатындығын байқау қажет. Тілдің түбі қалай қозғалады, соларды жақсылап қарап, біраз жаттығулар жасау керек. Нәтижесінде дыбысты шығарар кезінде дыбысқа кедергі жасамайтындай мүмкіндік туғызып, таңдай көтерілген жағдайда дыбыстың маскіге барғанда діріл пайда болғаны сезіледі. Осы дыбысты (биік позиция) немесе жоғары резонатор деп атаймыз. Осы дауыстың қалыптасуы үшін «м» немесе «н» дыбыстарын қолданған жөн. Әнші осы жағдайдың барлығын сезім арқылы ғана емес, сонымен қоса музыкалық тыңдау қабілетімен сезіп, қабылдай білуі керек. Дауысты қалыптастыру, шындау, тәрбиелеу өте күрделі жұмыс, онда тек қана жоспарлы, жүйелі түрде жұмыс жүргізген дұрыс деп санаймын.

Дауыс бірнеше регистрлерге бөлінеді. Жақсы қойылып, қалыптасқан, шындалған «орта регистр» дауыс көлемінің негізі бола саналады. Сондықтан ең алдымен орта мықтап, кейін жинақтап алып, сол сомдалған биік позиция арқылы біртіндеп жоғары регистр аралығындағы 3-4 жарты тондарға «переходка» аса ден қойған жөн. Вокалдық техникада бір регистрден екіншіге білінбей өтуі керек, ол дегеніміз «переходта» бас пен кеуде дыбыстарын тең резонаторды ұстауы керек. Дыбыс күші дыбыстың созыңқылығы, дауыс деңгейлеріне жатады (выста звука)

Енді дауыс қоюдың кезінде тыныс алу мәселесіне жете назар аударуымыз керек. Тыныс алу функциясын қалай бақылауға болады? Ол үшін бір қолды кеудеге, екіншісін құрсаққа (қарынға) қою керек. Алғаш рет тыныс алғанда, құрсақтың үстіне қойылған қол өкпенің төменгі бөлігіне ауа толғанын сезеді. Қарынды аздап сыртқа тебеді. Екінші кезең – алған тынысты жібермей сақтау кезеңі. Ол кездегі кеудедегі қол кеуде клеткасымен бірге аздап көтерілуі тиіс, ал қарын қысылып, бұрынғы орнына келуі керек. Осылай кеуде мен қарын бірі алға шыққанда бірі кері қайтып, қозғалыс кезектеліп тұруға тиіс. Диафрагмаға алып тастаған тынысты тірек немесе «опора» дейді, дауыс қанша жоғарыласа «опора» сол құрлы төмендейді.

«Құр айғай ән бе еді» деп Абай атамыз айтқандай, әр шығарманы орындағанда әнші эмоциялық көңіл-күйін қоса отырып нақышына келтіріп орындағанда ғана нәтиже шығарады. Айталық, Біржанның «Адасқақ» әнін орындау барысында әнші өкініш-ыза күйін сезіне орындаса, Мұхиттың «Зауреш» әнін автордың терең қайғы-қасіретін жеткізе орындау шарт. Ал Абай әндері үлкен сағыныш пен махаббатты сезіне айтуды қажет етеді. Әнші дауысын меңгеруде дауыс гигиенасын сақтай отырып, біреуге еліктемей өз табиғи дауысын таба білгені жөн. Дауысты күштемей, зорлап айғайға салмай жеңіл айта білуі қажет. Дауысты сақтау үшін зиянды, улы заттардан аулақ болуы керек. Мысалы, темекі тарту, арақ ішу, пісте шағу зиян екенін білу қажет. Сондай-ақ, суықтан сақтанып уақытында емделу керек.

Ұстаз студентті шығармашылық ізденіс пен фантазия еркіндігіне тәрбие бере отырып, ән мектебінің бүгінгі талабына сай, техникасын, сахна мәдениетін кәсіптік деңгейде үйрете отырып, соған баули білу қажет. Өнердің қай саласына да терең білімнің,

ерең еңбектің арқасында, өнердің шыңына жетіп, биік-биік белестерді бағындыра отырып, соңында үлкен нәтижеге жетесін.

Дауыс - адам баласына алладан берілген үлкен сый, ол өте қажетті әрі күрделі орган. Сондықтан табиғи қабілетті дамыту үшін дауысты аялап күту қажет. Ендеше біз алдын-ала болжам бойынша, дәстүрлі әншінің дауыс қою процесін мына параметрлер арқылы нақтылай аламыз:

- дәстүрлі ән салу мәдениеті;
- дауыс аппаратын дайындау шеберлігі;
- ән айту кезіндегі тыныс алу дағдысы;
- дем мен резонаторлардың байланысын белгілеуі;
- дауыс регистрінің үйлесімін;
- жоғарғы дыбысты дамытудағы әдіс-тәсілдерін анықтау;
- дыбыс шығарғанда ауыз қуысының мүшелері (тіл, таңдай, ерін, бөбешік, астыңғы-үстіңгі жақ) табиғи және тиімді жолдарын табу;
- әндеткенде дикция мен артикуляцияның таза шығуын қадағалау;
- көркем шығарманы эмоциямен және мәнерлеп орындау дағдыларын қалыптастыру.

Халқымызда «күміс көмей, жез таңдай» немесе «көмейіне бұлбұл ұялаған, асқақ үні аспандағы аққумен үндескен кең тынысты әнші», – деген даналық теңеулері бар. Біздің мақсатымыз – таңдай қақтырар тамаша әншілерді дәл осындай дәрежеде тәрбиелеп, қазақ өнеріне өзіндік үлес қосу.

Қорытындылай келгенде, дауыс қою пәні – дәстүрлі әншілерге бірден-бір керек пән. Табиғатынан дауысы қалыптасқан адамдар, әншілер көптеп кездеседі, бірақ кәсіби әнші болу үшін жоғарыда айтылған барлық жағдайлар ескеріліп, ән айтудың сырын, техникасын жүйелі түрде меңгермесе, кәсіпқой (профессионал) әнші болуы мүмкін емес. Жақсылап қойылған, тәрбиеленген дауыс әншіні абырой –атаққа қол жеткізуге апаратын бірден-бір жол.

Әдебиеттер тізімі

1. **Күзеубай, А.Ұ.** Қазақтың дәстүрлі әншілерін оқыту мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2014. – №4-5. – 300-304 бб.
2. **Торайғыров, С.** Өлең һәм айтушылар // Айқап. – 1913. – №13. – 293-295 бб.
3. **Нұғыманова, Ә.** Қазақтың әншілік дәстүрі. – Алматы: Арыс, 2009. – 240 б.
4. **Тлеухан, Б.** Қазақтың кәсіби вокалды өнерінің кейбір ерекшеліктері сост. А.И. Мухамбетова // Курмангазы и традиционная музыка на рубеже тысячелетий: Мат. междунар. конф., посв. 175-летию Курмангазы /. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 136-143 бб.
5. **Тлеухан, Б., Несінбай, Р.** Исполнительская специфика казахского народно-профессионального искусства пения [Текст] // История искусств Казахстана. – Том 1. – Алматы, 1998. – 298-323 бб.

References (transliterated)

1. **Kùzeubaj, A.U.** Қазақтың дәстүрлі әншілерін оқыту мәселелері // ҚазУУ habaršysy. Filologîâ seriâsy. 2014. – №4-5. – 300-304 pp.
2. **Torajgyrov, S.** Ôlen һәм ajtuşylar // Ajqap. – 1913. – №13. – 293-295 pp.
3. **Nuğymanova, Ä.** Қазақтың әншілік дәстүрі. – Almaty: Arys, 2009. – 240 p.
4. **Tleuhan, B.** Қазақтың кәсіби vokaldy ônerinîñ kejbir erekşelikterî sost. A.I. Muhambetova // Kurmangazy i tradicionnââ muzyka na rubeže tysâçeletij: Mat. meždunar. konf., posv. 175-letîû Kurmangazy /. – Almaty: Dajk-Press, 1998. – 136-143 pp.

5. **Tleuhan, B., Nesipbaj, R.** Ispolnitel'skaâ specifika kazahskogo narodno- professional'nogo iskusstva peniâ [Tekst] // Istoriâ iskusstv Kazahstana. – Tom 1. – Almaty, 1998. – 298-323 pp.

Автор туралы мәлімет:

Рымкеш Жұмаділова – Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері, Құрманғазы атындағы қазақ ұлттық консерваториясының оқытушы.

Сведения об авторе:

Рымкеш Жумадилова – заслуженный деятель РК, преподаватель Казахской национальной консерватории имени Курмангазы.

Information about the author:

Rymkesh Zhumadilova – Honored Worker of the RK, Professor of Kurmangazy Kazakh National Conservatory.